

Ὁ ἔπαινος τῆς μητρικῆς ιδιότητος
στὰ πεζὰ καὶ ἔμμετρα θρηνητικὰ ἐγκώμια
τῆς πρώιμης βυζαντινῆς περιόδου*

Ζαχαρούλας Ἀθ. Παύλου**

Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἔχει ὡς σκοπὸ νὰ ἀναδείξει μέσα ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν θρηνητικῶν ἐγκωμίων μία ἀπὸ τὶς βασικώτερες ιδιότητες γιὰ τὶς ὁποῖες διακρίθηκε ἡ βυζαντινὴ γυναίκα, καὶ δὴ ἡ πρώιμη βυζαντινὴ, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴ μητρικὴ. Ἡ ἀνάδειξη τῆς ιδιότητάς τῆς αὐτῆς θὰ ἐπιχειρηθεῖ, ὅπως προαναφέραμε, μέσα ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἐπικηδείων λόγων, πεζῶν καὶ ἔμμετρων, τῆς πρώιμης περιόδου, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν ἀνεξάντλητη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὴν ἐν γένει πολιτιστικὴ στάθμη τῆς ἐν λόγῳ ἐποχῆς¹. Οἱ ἐπιτάφιοι λόγοι, ἀκολουθώντας τὸ Μενάνδρειο πρότυπο τοῦ ἐπιδεικτικοῦ αὐτοῦ εἴδους², φανερώνουν τὶς μύχιες σκέψεις τοῦ ρήτορα καθὼς καὶ τὶς ιδέες ποὺ ὁ ἴδιος θέλει νὰ ἐπισημάνει μέσα ἀπὸ τὸν λόγον τοῦ γιὰ τὸν θάνατον μιᾶς βυζαντινῆς. Ἀρχικά, θὰ ἐπιχειρηθεῖ μία σύντομη περιδιάβαση στὰ διασωθέντα ἔργα τῆς ρωμαϊκῆς καὶ ἐλληνιστικῆς περιόδου, ὥστε μέσα ἀπὸ τὴ συγκριτικὴ τους παρουσίαση μὲ αὐτὰ τῶν ἐγκωμίων τῆς

* Ἡ μελέτη ἀφορμήθηκε ἀπὸ σχετικὴ ἀνακοίνωση ποὺ ἔγινε στὸ πλαίσιο τῆς ἡμερίδας ὑποψηφίων διδασκόντων τοῦ τμήματος τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας τοῦ ΕΚΠΑ στίς 4 Μαΐου 2018.

** Ἡ Ζαχαρούλα Παύλου εἶναι ὑποφ. Διδάκτωρ Βυζαντινῆς Φιλολογίας τοῦ ΕΚΠΑ.

1. Ἐνδεικτικά, μερικὲς ἄλλες ιδιότητες γιὰ τὶς ὁποῖες ἐπαινεῖται ἡ γυναίκα στὰ πεζὰ καὶ ἔμμετρα θρηνητικὰ ἐγκώμια εἶναι: ὡς αὐτοκράτειρα, (Πλακίλλα, σύζυγος τοῦ Θεοδοσίου Α', *Oratio Funebris in Flacillam Imperatricem, Gregorii Nysseni Opera*, v. IX, ἔκδ. Α. Spira, Leiden 1967, 475- 90), ὡς σύζυγος (H. Beckby, *Anthologia Palatina* [TB], v. 2, München 1965, ἐφεξῆς AP, VII555: *In mortem coniugis e parte uxoris*), ὡς κόρη (AP VII557: *In Maiam mortuam*), ὡς γυναίκα μὲ ὑπερβολικὴ ὁμορφιά (AP VII633: *Εἰς Σελήνην τινὰ γυναῖκα ὁμώνυμον σελήνης δι' ὑπερβολὴν κάλλους*).

2. D. A. Russell – N. G. Wilson, *Menander Rhetor*, Oxford 1981, σσ. 160-207.

πρώιμης βυζαντινής εποχής (ἢ κατ' ἄλλους τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος) νὰ μπορέσουμε νὰ ὀδηγηθοῦμε σὲ ἀσφαλέστερα συμπεράσματα ὅσον ἀφορᾷ τὴν παρουσία τῆς μητέρας στὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε.

Μελετώντας κανεὶς τὴ μακραίωνη παράδοση τῶν ἰδιωτικῶν καὶ δημόσιων³ ἐπικήδειων λόγων ποὺ ἀφιερώθηκαν σὲ γυναῖκες, μπορεῖ εὐκόλα νὰ διαπιστώσει ὅτι ὁ μητρικὸς ρόλος συνιστᾷ μία ἀπὸ τὶς βασικώτερες ιδιότητες γιὰ τὶς ὁποῖες αὐτὲς ἐγκωμιάζονται.

Ὅπως προοιμιακά προδιεγράφη, ἡ προσέγγιση τῶν ἰδιωτικῶν ἐπικήδειων ἐπιγραμματῶν γιὰ τὴ γυναῖκα-μητέρα ἐκκινεῖ μὲ τὴ μετάβασή μας στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο τοῦ 4ου-3ου αἰῶνα π.Χ. καὶ συγκεκριμένα στὸν Πειραιᾶ, ὅπου βρέθηκε ἐπιγραφή στὴν ὁποία τονίζεται ἡ εὐτυχία τῆς γυναίκας, ὅταν αὐτὴ πεθαίνει σὲ μεγάλη ἡλικία, ἔχοντας προηγουμένως γίνει μητέρα καὶ γιατί: «..φῶς δ' ἔλιπ' εὐδαίμων παῖδας παίδων ἐπιδοῦσα»⁴. Ἡ πραγματοποίηση τῆς ἐπιθυμίας τῆς γυναίκας νὰ ἀποκτήσει ἐγγόνια ὀδηγεῖ στὴν εὐτυχία τῆς, ὁμοίως μὲ τὸ νὰ ἀξιωθεῖ νὰ τὴ μεταφέρουν νεκρὴ τὰ ἴδια τὰ παιδιὰ τῆς: «παρὰ τῶν παίδων κομίσεσθαι»⁵. Φαίνεται πῶς τὰ

3. Ὡς γνωστὸν οἱ ἐπιτάφιοι λόγοι διακρίνονται σὲ ἰδιωτικοὺς καὶ δημόσιους μὲ βάση δύο πολὺ διακριτικὰ στοιχεῖα: κατὰ πρῶτον τὸν χῶρο ὅπου ἐκφωνεῖται ὁ ἐπιτάφιος λόγος- «στὸ δημόσιον σῆμα, ὃ ἐστὶν ἐπὶ τοῦ καλλίστου προαστείου τῆς πόλεως» [Thuc. Hist. Β' 34. 5-6] στὰ κλασικὰ χρόνια τοῦ Θουκυδίδου, στὸ forum στὰ ρωμαϊκὰ ἢ ἀργότερα στὸν ναὸ στὰ χριστιανικὰ χρόνια- καὶ κατὰ δεύτερον τὴν ἐμπλοκὴ τοῦ ἐγκωμιαζόμενου προσώπου στὸν δημόσιο-πολιτικὸ χῶρο μὲ τὴν κατοχὴ ἀξιωμάτων ἢ τὴν εὐεργετικὴ του δράση. Δημοσίως ἐκφωνεῖται ἕνας ἐπιτάφιος λόγος σὲ δημόσιο χῶρο γιὰ ἕνα πρόσωπο ποὺ ἔχει διακριθεῖ μὲ τὴ συμμετοχὴ του σὲ ζητήματα τῆς πολιτείας, καὶ ἰδιωτικὸ εἶναι τὸ ἐπίγραμμα ποὺ χαράσσεται στὸν τάφο του. Γιὰ τὴν πρώιμη ἐποχὴ ποὺ ἐξετάζουμε, ἡ δημόσια παρουσία τῆς γυναίκας στοὺς πρῶτους ἐκφωνηθέντες ἐπιτάφιους λόγους μετατοπίζεται ἀπὸ τὴν εὐεργετικὴ τῆς παρουσία στὴν πολιτεία, στὴν ἀγιοποίηση τοῦ προσώπου τῆς. Γιὰ τὸ θέμα τῆς διάκρισης «δημοσίως-δίως» βλ. Ch. Carey, «Μετατοπίσεις τῶν ὁρίων ἀνάμεσα στὸ δημόσιο καὶ τὸ ἰδιωτικὸ στοὺς Ἀττικοὺς ρήτορες», στό: *Ἰδιωτικὸς Βίος καὶ Δημόσιος Λόγος στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα καὶ τὸν διαφωτισμό: μελέτες ἀφιερωμένες στὴν Ἰωάννα Γιατρομανωλάκη*, (ἐπιμ. Λ. Ἀθανασάκη, Τ. Νικολαΐδης, Δ. Σπαθάρης), Ἡράκλειο 2014, σσ. 3-43· Κ. Μαντᾶς, *Ἡ θέση τῆς γυναίκας στὸν ἰδιωτικὸ καὶ δημόσιο βίον στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα*, Ρόδος 2009· H. I. Flower, *Ancestor masks and Aristocratic Power in Roman culture*, Oxford 1996.

4. G. Kaibel, *Epigrammata Graeca ex lapidibus conlecta*, Hildesheim 1965, 44. 5 (ἐφ' ἐξῆς Kaibel)

5. Kaibel 95. 7.

παιδιά συσχετίζονται με την εὐδαιμονία τῆς γυναίκας, ιδιαίτερα ὅταν δηλώνεται ὅτι αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ καλὸ γένος: «.. λιποῦσα τέκνων καλλιγόνους σταχύας..»⁶, ἢ ὅταν ἡ ἴδια ἡ θανοῦσα χαρακτηρίζεται ὡς «εὐτεκνος»⁷.

Στὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο ἡ ἀπεικόνιση τῆς ἀρετῆς τῆς θανούσας στὸ πρόσωπο τῶν παιδιῶν ποὺ ἄφησε πίσω στὸν σύζυγο, ὅταν ἡ ἴδια πέθαινε, εἶναι στοιχεῖο ιδιαίτερα σημαντικὸ καὶ φαίνεται ὅτι πρέπει νὰ ἀποτυπώνεται στὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα ποὺ τῆς ἀφιερώνονται: «εἰκόνας σῆς ἀρετῆς παῖδας γαμέτη προλιποῦσα»⁸. Ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα τῆς ἴδιας περιόδου ἀντλοῦνται πληροφορίες ἀκόμη καὶ γιὰ τὸν ἀκριβῆ ἀριθμὸ τῶν παιδιῶν ποὺ γέννησε ἡ θανοῦσα γυναίκα: «...τεκέων δύο μήτηρ...»⁹. Ἄρα, δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολὴ ἂν ἰσχυριζόμασταν ὅτι ἡ συνεισφορὰ τῆς γυναίκας στὴν κοινωνία ἀποτιμᾶται μὲ τὴν προσφορὰ εὐγενῶν ἀπογόνων – ἀπόγονοι ποὺ τῆς προσφέρουν εὐτυχία, ὅταν ἐκείνη μπορεῖ νὰ τοὺς ἀπολαμβάνει μέχρι τὰ βαθειὰ γεράματά της.

Ἐνῶ μέχρι τώρα ἀναφέραμε τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα γιὰ τὰ ὁποῖαμποροῦσε μία γυναίκα νὰ ἐπαινεθεῖ, ἡ περίπτωση ποὺ ἀκολουθεῖ διαφοροποιεῖται καθὼς ἀναφέρεται παραμυθητικὰ γιὰ τὸν θάνατο νεαροῦ κοριτσιοῦ τὸ ἐπιχείρημα τῆς ἀποφυγῆς τοῦ τοκετοῦ, ποὺ θὰ χάριζε στὴ μελλοντικὴ γυναίκα τὴ μητρικὴ ιδιότητα: «...ὠδίνας προσφυγοῦσα..»¹⁰. Ἀξίζει ὥστόσο νὰ ἐπισημανθεῖ καὶ νὰ διευκρινισθεῖ ὅτι δὲν χρωματίζεται ἀρνητικὰ ἡ ἀποφυγὴ τῆς μητρότητας. Μάλιστα, τὸ παραμυθητικὸ αὐτὸ ἐπιχείρημα δικαιολογεῖται, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ ἀναφορὰ σὲ μητέρες ποὺ πέθαναν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ τοκετοῦ ἀποτελεῖ κοινὸ τύπο σὲ ἀρκετὰ ἐπιγράμματα καθ' ὅλη τὴν αὐτοκρατορικὴ περίοδο¹¹.

Ἐνα νέο πρότυπο, αὐτὸ τῆς ἀκριβοδίκαιης μητέρας κάνει τὴν ἐμφάνισή του σὲ ἕναν πεζὸ ἐπιτάφιο λόγο ἀφιερωμένο στὴν Murdia, γυναίκα

6. Kaibel 266. 2.

7. Kaibel 556. 3

8. Kaibel 435. Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ χρονικὰ τοποθετεῖται στὸν 3ο αἰῶνα π.Χ. καὶ γεωγραφικὰ στὴν Ἀραβία καὶ τὴ Συρία.

9. Kaibel 721. 2.

10. W. Peek, *Greek Verse Inscriptions*, Chicago 1988, 1233. 5 (ἐφ' ἑξῆς Peek).

11. M. R. Lefkowitz – M. B. Fant, *Women's life in Greece & Rome. A source book in translation*, USA 2005, no363-68 (ἐφ' ἑξῆς Lefkowitz–Fant).

τῆς Ρώμης τοῦ 1ου αἰῶνα π.Χ.¹². Στὸν λόγο αὐτὸν ὁ γιὸς εὐχαριστεῖ τὴ μητέρα του, ἡ ὁποία ἂν καὶ ξαναπαντρεύτηκε καὶ ἀπέκτησε καὶ ἄλλα παιδιὰ μὲ τὸν δεύτερο σύζυγό της, ὥστόσο μοίρασε ἀκριβοδίκαια τὴν περιουσία της χωρὶς νὰ ἐξαιρέσει τὸν ἴδιο ἀπὸ αὐτήν. Ἡ ἀγάπη τῆς μητέρας στὴν περίπτωση αὐτὴ κρίνεται λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἰσότιμη κατανομὴ τῆς περιουσίας σὲ κάθε παιδί της.

Ἡ μητέρα δὲν ἀποτελεῖ ὅμως πάντοτε πρόσωπο ποὺ συγκεντρώνει τὸν ἔπαινο. Ὑπάρχει περίπτωση ἢ συμπεριφορὰ της νὰ ἐπισύρει τὴν κατάκριση. Πιὸ συγκεκριμένα, ἓνα ἐπίγραμμα ἀγνώστου ποιητῆ τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου ποὺ βρέθηκε στὴ Ρώμη μὲ ἀποδέκτη μία νεκρὴ κόρη, τὴν Junia Procula, τὸ χρησιμοποιοῖ ὁ πατέρας, Marcus, ὡς μέσο γιὰ νὰ καταρασθεῖ τὴ μητέρα, Acta, ποὺ τοὺς ἐγκατέλειψε¹³.

Στὴν ἐποχὴ τὴν ὁποία ἐξετάζουμε ἡ μητέρα εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν πρόσωπο μὲ τὸ ὁποῖο συνδέεται ἡ ἐξασφάλιση τῆς τροφῆς τοῦ βρέφους. Ἡ ιδιότητά της αὐτὴ ὡς τροφουῦ, ὡς αὐτῆς ποὺ θηλάζει τὰ παιδιὰ της, ἐπισημαίνεται σὲ ρωμαϊκὴ ἐπιγραφή τῆς χριστιανικῆς περιόδου, ὅπου ἐπιτονίζεται τὸ γεγονός ὅτι ἡ νεκρὴ Graxia θήλασε τὰ παιδιὰ της¹⁴. Προσαρμοσμένα στὸ πνεῦμα αὐτὸ εἶναι ἐπιγράμματα τῆς ἴδιας περιόδου, τὰ ὁποία παρουσιάζουν μία μάνα τὴν ὁποία ἀποχωρίστηκαν τὰ παιδιὰ της, παρ' ὅλο ποὺ ἔχουν ἀνάγκη τὸ γάλα της: : «ἡ γῆ λαβοῦσα τὴν νέαν, τὴ μητέρα/κατέχει, γάλακτος δεομένων τῶν παιδίων»¹⁵. Αὐτὸ τὸ στοιχεῖο, ποὺ ἀπὸ τὴν χρονικὴ αὐτὴ στιγμὴ ἀρχίζει νὰ ἐκλαμβάνεται ὡς αἰτία ἐγκωμιασμοῦ τῆς θανούσας μητέρας, συνιστᾷ μία νέα προσφορά τῆς στὴν ἀνατροφὴ τῶν παιδιῶν της καὶ σημειώνεται τὴ χρονικὴ στιγμὴ ποὺ ἔχει ἀρχίσει νὰ ἐξαπλώνεται ὁ χριστιανισμὸς στὸν κόσμος.

Ὑπὸ τὸ πρίσμα τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τῆς ἐπαναστατικῆς θεώρησης τῆς ζωῆς τὴν ὁποία ἐπέφερε, ἡ μητέρα ἀρχίζει νὰ ἀποκτᾷ τὴ θέση ποὺ τῆς πρέπει ὡς δημιουργημὰ ἰσότιμο τοῦ ἀνδρός. Ἐνῶ μέχρι τώρα ἐπαινεῖται γιὰ τὴν προσφορά της σὲ πρακτικὰ θέματα τῆς οἰκογένειας καὶ τῆς ἀνατροφῆς τῶν παιδιῶν, τὴ χρονικὴ αὐτὴ περίοδο σημειώνεται

12. Lefkowitz–Fant, (2005) no. 43-CIL (= *Coprpus Inscriptionum Latinarum*) VI 10230.

13. Lefkowitz–Fant no. 418.

14. Lefkowitz–Fant, no. 251.

15. E. Sironen, *The Late Roman and Early Byzantine Inscriptions of Athens and Attica*, Helsinki 1997, 195. 6-7 (ἐφ' ἐξῆς Sironen).

ή ἐπιθυμία ἑνὸς ἀνδρα νὰ παρηγορήσει τὴ σύζυγό του γιὰ τὸν χαμὸ τῆς κόρης τους. Ὁ Πλούταρχος, βιογράφος καὶ ἱστορικός ποὺ ἔζησε στὸ μεταίχμιο τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴν εἰδωλολατρία στὸν χριστιανισμό¹⁶, ἔγραψε παραμυθητικὴ ἐπιστολὴ μὲ ἀποδέκτη τὴ σύζυγό του Τιμοξένα, προκειμένου νὰ τὴν παρηγορήσει γιὰ τὸν θάνατο τῆς μικρῆς τους κόρης, τῆς Τιμοξένας. Γιὰ τὴν παρηγορία τῆς ὁ Πλούταρχος καταφεύγει στὴν ὑπενθύμιση τῆς στάσης τῆς μητέρας στὴν ἀπώλεια τοῦ γιοῦ της, ἡ ὁποία τότε δὲν λύγισε ἀπὸ τὸν πόνο¹⁷. Τὸ ψυχικὸ σθένος τῆς γυναίκας προβάλλεται παραμυθητικὰ ὡς ἡ αἰτία ποὺ τῆς χάρισε τὴν ἀντοχὴ στὸν πόνο τῆς ἀπώλειας τοῦ παιδιοῦ της. Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ μητέρα παύει νὰ ἐπαινεῖται μόνο γιὰ τὶς προσφορὲς τῆς στὴν ἐξασφάλιση τῆς ἐπιβίωσης τοῦ παιδιοῦ καὶ τῆς εὐγενοῦς καταγωγῆς του, καὶ ἀρχίζει νὰ ἐγκωμιάζεται γιὰ τὴν ὑπομονετικὴ ἀντοχὴ τῆς στὸν πόνο καὶ τὴ θλίψη, ἀρετὴ ἡ ὁποία ἀνάγεται στὴ χριστιανικὴ ἀρετὴ τῆς ἀνδρείας¹⁸.

Μὲ τὸν Πλούταρχο νὰ γεφυρώνει τὴν ἐθνικὴ μὲ τὴ χριστιανικὴ περίοδο μεταβαίνουμε στὸν Γρηγόριο Ναζιανζηνό¹⁹, τὸν «χριστιανὸ Δημοσθένη» κατὰ τὸν Hunger²⁰. Ὁ Γρηγόριος ὑπῆρξε ὁ πρῶτος χριστιανὸς ρήτορας τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος ποὺ ὄχι μόνο ἐξεφώνησε δημόσιο ἐπιτάφιο λόγο γιὰ τὴν ἀδελφὴ του Γοργονία²¹, ἀλλὰ καὶ μέσα ἀπὸ πενήντα τρία

16. *Tusculum Lexicon*, 413-4.

17. Bernardakis, *Plutarchi Chaeronensis, Moralia* (2008).

18. Ἰω. Ν. Καρμίρης, *Μητροφάνους Κριτόπουλου Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας: Ὁμολογία πίστεως*, Ἀθήνα 1953, σσ. 667-68: «Ἡ ἀνδρεία, λογιζομένη ὡς χριστιανικὴ ἀρετὴ, εἶναι μία σταθερότης τοῦ νοός, ὁποῦ ἔχει τινὰς πρὸς τὴν ἐνόχλησιν τῶν πειρασμῶν ἀπάντων, ὁποῦ πάσχει ἀπὸ τὸν ὁρατὸν ἢ ἀόρατον ἐχθρὸν διὰ τὸν Χριστόν. Τὴν ὁποίαν σταθερότητα ἐρμηνεύων ὁ Ἀπόστολος λέγει οὕτω· “τίς ἡμᾶς χωρίσει ἀπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ; θλίψις ἢ στενοχωρία ἢ διωγμὸς ἢ λιμὸς ἢ γυμνότης ἢ κίνδυνος ἢ μάχαιρα;” καὶ κατωτέρω· “πέπεισμαι ὅτι οὔτε θάνατος, οὔτε ζωὴ, οὔτε ἄγγελοι, οὔτε ἀρχαί, οὔτε δυνάμεις, οὔτε ἐνεστῶτα, οὔτε μέλλοντα, οὔτε ὕψωμα, οὔτε βάθος, οὔτε τις κτίσις ἑτέρα δυνήσεται ἡμᾶς χωρίσαι ἀπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, τῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν”. Περὶ τῶν τοιούτων ἀρετῶν ἐδιδάξαμεν, ὅταν ὠμιλοῦσαμεν περὶ τῶν χαρισμάτων τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ τῶν ἄλλων ἀρετῶν».

19. Γιὰ τὸν βίο τοῦ Γρηγορίου βλ. J. A. McCuckin, *St. Gregory of Nazianzus. An intellectual Biography*, New York 2001· Στ. Γ. Παπαδόπουλος, *Γρηγόριος ὁ Θεολόγος*, Ἀθήνα 1991.

20. H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, (μτφρ. Α. Γ. Μπενάκης, Ἰω. Β. Ἀναστασίου, Γ. Χ. Μακρῆς) τ. Α', Ἀθήνα 2010, σ. 198.

21. *Discours funèbre pour sa soeur Gorgonia*, Discours 8, ἐκδ. M. A. Calvet-Sebasti [SC 404], Paris 1995, σσ. 245-99.

(53) ἐπιγράμματα σκιαγραφεῖ καὶ τὴν προσωπικότητα τῆς μητέρας του Νόννας²². Στὰ ἐν λόγω ἐπιγράμματα ἐπικεντρώνεται στὴ μητρικὴ ιδιότητα τῆς Νόννας μέσω τῆς περιγραφῆς τῆς σχέσης τους. Ἀρχικά, παρουσιάζεται νὰ θλίβεται ὁ γιὸς ποὺ τὸν ἐγκατέλειψε ἡ μητέρα του ὅταν πέθανε. Ἡ μητέρα τοῦ Γρηγορίου παραλληλίζεται μὲ τὴν παλαιοδιαθηκικὴ μητέρα Σάρρα γιὰ τὴν εὐσέβεια, τὴν ἀγάπη στὸν σύζυγό της καὶ τὴν ὑποταγὴ της στὸ θεῖο θέλημα. Μὲ τὸ ἐρώτημά του, καθίσταται ἐξ ἀρχῆς φανερὴ ἡ στενὴ συναισθηματικὴ σχέση ποὺ δένει μητέρα καὶ γιό: «Σάρρα φίλη, πῶς τὸν Ἰσαὰκ λίπεις, ἧ ποθέουσα/ τῶν Ἀβραὰμ κόλπων ὡς τάχος ἀντιάσαι²³» καὶ «Σάρρα σοφὴ τίουσα φίλον πόσιν· ἀλλὰ σύ, μητερ./πρῶτα Χριστιανὸν, εἴθ' ἱερῆα μέγαν...²⁴» Σὲ ἔξι (6) ἀπὸ τὰ πενήντα τρία (53) συνολικὰ ἐπιγράμματα ποὺ τῆς ἀφιέρωσε ὁ Γρηγόριος ἀναφέρεται στὸν ρόλο της ὡς μητέρας: Πιὸ συγκεκριμένα, στὸ ἐπίγραμμα τριάντα (30) κάνει λόγο γιὰ τὴ στοργικότητα μὲ τὴν ὁποία περιέβαλλε τὰ παιδιὰ της, Γρηγόριο καὶ Καισάριο, ὅταν ἐπέστρεφαν ἀπὸ τὴν ξενιτιά: «ἦντεο, μητερ ἐμή, ξείνης ἀπὸ νισσομένοισι / χεῖρας ἀμπετάσασα φίλας τεκέεσι φίλοισι./»²⁵. Δικαιολογεῖ ἔπειτα τὴ μεγαλύτερη ἀγάπη ποὺ ἔτρεφε στὸν ἴδιο ἡ μητέρα, ὡς ἀπότοκο τοῦ γεγονότος ὅτι τὸν θήλασε: «Γρηγόριον βοόωσα· τὸ δ' ἔξεεν αἷμα τεκούσης/ ἀμφοτέροις ἐπὶ παισί, μάλιστα δὲ θρέμματι θηλῆς./»²⁶, γεγονός ποὺ ἐπισημαίνεται καὶ στὸ ἐπίγραμμα τριάντα δύο (32), μὲ τὸν ἰδιαιτέρο τρόπο ποὺ προσφωνεῖ ἡ μητέρα τὸν γιό της: «Τέκνον ἐμῆς θηλῆς, ἱερὸν θάλος, ὡς σὲ ποθοῦσα²⁷». Ὁ Γρηγόριος δηλώνει στὸ ἐπίγραμμα τριάντα (30) ὅτι λόγω τῆς ἀδυναμίας αὐτῆς ποὺ τοῦ εἶχε ἡ μητέρα του, τῆς ἀφιέρωσε καὶ τὰ τόσα πολλὰ ἐπιγράμματα: «τοῦνεκα καὶ σὲ τόσοις ἐπιγράμμασι, μητερ, ἔτισα»²⁸. Ἡ ἴδια ἡ Νόννα παρουσιάζεται νὰ μιλάει «ὡς ἐκ προσώπου» στὸ ἐπίγραμμα τριάντα δύο (32) καὶ νὰ εὐχεται στὸ παιδί της νὰ ἀκολουθήσει τὸ παράδειγμα

22. H. Beckby, *Anthologia Greca* [TB], v. 2, München 1965, σσ. 518-23 (ἐφ' ἑξῆς AP).

23. APVIII: In matrem: 52. 1. Σὲ δύο ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα ποὺ ἀφιέρωσε ὁ Γρηγόριος στὴ μητέρα του, τὸ ὄνομα Σάρρα τοποθετεῖται στὴν ἀρχὴ τοῦ πρώτου στίχου.

24. APVIII, ὁ.π., 27. 1-2.

25. APVIII 30. 2-4.

26. APVIII 30. 4-5.

27. APVIII 32. 1.

28. APVIII 30. 6.

τῆς ζωῆς τῶν γονιῶν του: «Ἀλλὰ, φίλος, τοκέεσσιν ἐφέσπεο²⁹».

Τὸ θέμα αὐτὸ τῆς σχέσης τῶν παιδιῶν μὲ τὴ μητέρα³⁰ στὰ ἐπιγράμματα τοῦ Γρηγορίου ἐπιτονίζεται καὶ τίθεται σὲ ἀμιγῶς χριστιανικὴ βάση, λέγοντας πῶς οἱ προσευχὲς τῆς μητέρας ἀφ' ἐνὸς κόπασαν τὴ θάλασσα γιὰ τὰ παιδιά της: «Εὐχολαῖς καὶ πόντον ἐκοίμισε Νόννα θεουδῆς / οἷς τεκέεσσι φίλοισι /³¹» καὶ ἀφ' ἐτέρου ἔσωσαν τὸν ἴδιο ἀπὸ ἀρρώστιες, ἀναταραχὲς καὶ δυσκολίες τῆς ζωῆς: «Πολλάκις ἔκ με νόσων τε καὶ ἀργαλέων ὀρυμαγδῶν, / σεισμῶν τε κρυερῶν, καὶ ἄγρια κυμαίνοντος / οἷδατος ἐξεσάσας, ἐπεὶ θεὸν ἴλαον εἶχες/³²». Ἡ ἀγάπη πρὸς τὴ μητέρα ἦταν πολὺ ἰσχυρὴ καὶ ἀποτελοῦσε γιὰ τὰ παιδιά της σημεῖο ἀναφορᾶς καὶ συνεκτικὸ δεσμό: «...καὶ ἐκ περάτων συνάγειρεν / ἀνατολῆς δύσιός τε, μέγα κλέος, οὐ δοκέοντας, / μητρὸς ἔρω³³».

Ἡ ὑπερηφάνεια τῆς μητέρας γι' αὐτὰ τὰ παιδιά ποὺ γέννησε καὶ ἀνέθρεψε φανερώνεται στὸ ἐπίγραμμα σαράντα ὀκτώ (48), ὅταν ἡ ἴδια ἢ Νόννα «ὥς ἐκ προσώπου» μακαρίζει τὴν τύχη της, μεταξὺ ἄλλων καὶ ἐπειδὴ ὑπῆρξε μητέρα ἱερέως: «Ρίζης εὐσεβέος γενόμην καὶ σάρξ ἱερῆος, / καὶ μήτηρ³⁴».

Ἡ ἀναφορὰ στὸν παιδαγωγικὸ ρόλο τῆς Νόννας ὡς μητέρας δὲν ἐξαντλεῖται μόνον στὰ ἐπιγράμματα τοῦ Γρηγορίου. Τονίζεται καὶ στὸν ἐπιτάφιο λόγο ποὺ ἐξεφώνησε ὁ Ναζιανζηνὸς γιὰ τὴν ἀδελφὴ του Γοργονία³⁵, καθὼς ἡ Νόννα ὑπῆρξε παράδειγμα εὐσεβοῦς ζωῆς καὶ γιὰ τὴν κόρη της³⁶. Οἱ ἀρετὲς τῆς Γοργονίας παρουσιάζονται νὰ ὀφείλονται τόσο στὸν πατέρα, ὅσο καὶ στὴ μητέρα της, στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ τρία

29. APVIII 32. 5.

30. Γιὰ τὸ θέμα τῆς σχέσης τῶν γονέων μὲ τὰ παιδιά βλ. Ἄν. Χριστοφιλόπουλος, *Σχέσεις γονέων καὶ τέκνων κατὰ τὸ βυζαντινὸ δίκαιο: μετὰ συμβολῶν εἰς τὸ ἀρχαῖον καὶ ἐλληνιστικόν*, Ἀθήνα 1946.

31. APVIII 36. 1-2.

32. APVIII 37. 1-3.

33. APVIII 36. 2-4.

34. APVIII 48. 1-2.

35. Grégoire de Nazianze, *Discours* 6-12, ἔκδ. Calvet-Sebasti, [SC 405], Paris 1995, σσ. 245-99.

36. Calvet-Sebasti, ὁ.π., 256. 6. 1-4: «Παρὰ τούτων (=τῶν γονέων) Γοργονία καὶ τὸ εἶναι καὶ τὸ εὐδοκίμεῖν ἐντεῦθεν αὐτῇ τὰ τῆς εὐσεβείας σπέρματα παρὰ τούτων καὶ τὸ ζῆσαι καλῶς καὶ τὸ ἀπελθεῖν ἴλεω μετὰ τῶν χρηστοτέρων ἐλπίδων».

ἐπιγράμματα ποὺ τῆς ἀφιέρωσε ὁ ἀδελφός της³⁷. Ἐχοντας πρωτίστως γαλουχηθεῖ ἡ ἴδια μὲ τις ἀξίες αὐτές, μπόρεσε νὰ προσφέρει κατόπιν ὅλη τὴν οἰκογένειά της στὸν Θεό, παρέχοντας τὸν ἑαυτὸ της σὲ αὐτοὺς ὡς ὑπόδειγμα ἀρετῆς³⁸. Ὁ Γρηγόριος ἐμμένει στὴν προσωπικότητα τῆς Νόννας, ἡ ὁποία –ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος– ἦταν μία μητέρα ποὺ ἀφιέρωσε τὴ ζωὴ της στὰ παιδιὰ της³⁹ καὶ τοὺς ἄφησε τὸ παράδειγμά της ὡς κληρονομιά γιὰ νὰ τὸ μιμηθοῦν⁴⁰.

Ἡ παλαιοδιαθηκικὴ μορφή τῆς Σάρρας, μὲ τὴν ὁποία παραλληλίστηκε ἀπὸ τὸν Ναζιανζηνὸ ἡ μητέρα τοῦ Νόννα, ἀναφέρεται πάλι ὡς παραδειγματικὸ πρότυπο εὐσεβοῦς μητέρας, μὲ παραμυθητικὸ αὐτὴ τὴ φορά σκοπὸ, στὸν λόγο ποὺ ἀπηύθυνε ὁ Γρηγόριος Νύσσης⁴¹ στὸν Θεοδόσιο Α΄ καὶ στὴν αὐτοκράτειρα Πλακίλλα, προκειμένου νὰ τοὺς παρηγορήσει γιὰ τὸν θάνατο τῆς πεντάχρονης κόρης τοὺς Πουλχερίας⁴². Μέσα ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ αὐτὴ καθίσταται φανερὴ ἡ πρόθεση τοῦ ρήτορα νὰ παρουσιάσει ὡς πρότυπο ἀναφορᾶς γιὰ τὴ χριστιανὴ μητέρα τῆς ἐποχῆς τοῦ τὴν ὑπάκουη καὶ εὐσεβῇ Σάρρα.

Ἡ εὐσέβεια εἶναι ἀρετὴ ποὺ ἀποδίδεται καὶ στὴν Ἑμμέλεια, τὴ μητέρα τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, στὸν ἰδιόμορφο ἐπιτάφιο λόγο-βιογραφία ποὺ ἀφιέρωσε στὴν ἀδελφὴ τοῦ Μακρίνα. Ἡ μητέρα τοῦ στὸν λόγο αὐτὸ παραδίδεται ὡς εὐσεβῆς ποὺ τηροῦσε τὸ θεῖο θέλημα⁴³. Ἀνταμοιβὴ τῆς εὐσέβειάς της προβάλλεται νὰ εἶναι ἡ δόξα τῶν παιδιῶν της⁴⁴. Ἡ

37. APVIII 101. 1-2: «Γρηγορίου Νόννης τε φίλον τέκος ἐνθάδε κείμει / Γοργόνιον, ζωῆς μύστις ἐπουρανίου».

38. Calvet-Sebasti, ὁ.π., 260. 25-32: «Οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ καὶ τὸν τοῦ σώματος καρπὸν, τὰ τέκνα λέγω καὶ τὰ τέκνα τέκνων, καρπὸν τοῦ πνεύματος ἐποιήσατο, γένος ὅλον καὶ οἰκίαν ὅλην ἀντὶ μιᾶς ψυχῆς Θεῷ καθαγνίσασα... διὰ τῆς καλῆς ἐντεῦθεν καρποφορίας ἑαυτὴν μέν, ἕως ἔζη, ὑπόδειγμα καλοῦ παντὸς τοῖς ἐξ ἑαυτῆς προστήσασα».

39. Calvet-Sebasti, ὁ.π., 290. 5: «Ἐπισκήψασα ...τέκνοις».

40. Calvet-Sebasti, ὁ.π., 272. 23-5: «Ἐνὰ τοῖς παισὶ πλοῦτον ἀφῆκε τὴν μίμησιν καὶ τὴν ἐπὶ τούτοις φιλοτιμίαν».

41. Γιὰ τὸν Γρηγόριο Νύσσης βλ. Π. Κ. Χρήστου, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 159-217· Ἡ Μουτσούλας, *Γρηγόριος ὁ Νύσσης, βίος, συγγράμματα, διδασκαλία, βιβλιογραφία*, Ἀθήνα 1970.

42. *Oratio consolatoria in Pulcheriam*, ἐκδ. Α. Spira, Leiden 1967, 469. 11.

43. *Vie de Sainte Macrine*, ἐκδ. P. Maraval, [SC 178], Paris 1971, 144. 8-10: «Ἦν γὰρ δὴ τοιαύτη κατ' ἀρετὴν καὶ ἡ μήτηρ ὡς πανταχοῦ τῷ θεῷ βουλῆματι χειραγωγείσθαι...».

44. APVIII 162. 5-6: «Τοῦτό σοι εὐσεβίης ἱερὸν γέρας, ὃ παναρίστη / τιμὴ σῶν τέκνων, οἷς πόθον εἶχες ἕνα».

Ἐμμέλεια ἔδειχνε τὴ φροντίδα τῆς πρὸς τὰ παιδιὰ τῆς μὲ τὴν ἀνάληψη τοῦ θηλασμοῦ τους, παρ' ὅλο ποὺ ὑπῆρχε καὶ παραμάννα γιὰ τὸν λόγο αὐτό⁴⁵. Ἦταν μητέρα ποὺ ἐκτὸς τῶν βιοτικῶν ἀναγκῶν τῶν παιδιῶν τῆς, ἐνδιαφέρθηκε ἰδιαίτερα καὶ γιὰ τὴ μόρφωσή τους. Πληροφορούμαστε ἀπὸ τὸν Γρηγόριο ὅτι ἀπέφυγε τὴν κοσμικὴ παιδεία μὲ τὰ αἰσχροῦ ἀκούσματα, ἐνῶ ἀντίθετα ἔδωσε ἔμφαση στὰ ἡθοπλαστικά ἱερὰ βιβλία, στὴ Σοφία Σολομώντος⁴⁶ καὶ στὴν ψαλτικὴ.

Ἡ ἔντονη ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε ἡ Ἐμμέλεια στὴ Μακρίνα φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ἐπιχείρημα ποὺ μεταχειρίστηκε ἡ τελευταία γιὰ νὰ ἀποφύγει τὸν γάμο, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ἀρραβωνιαστικοῦ τῆς: παραδίδεται ἀπὸ τὸν βίον τῆς ὅτι ἀπέριπτε τὸν δεῦτερο γάμο, μετὰξὺ ἄλλων, ἐπειδὴ δὲν ἤθελε νὰ χωρίσει ποτὲ ἀπὸ τὴ μητέρα τῆς, ἡ ὁποία ἂν καὶ γέννησε δέκα παιδιά αὐτὴν εἰδικὰ δὲν ἤθελε νὰ τὴν ἀποχωρισθεῖ ποτέ⁴⁷.

Ἡ Ἐμμέλεια ἐκτὸς ἀπὸ εὐσεβὴς καὶ ἐπιμελὴς μητέρα ἦταν καὶ πρότυπο παιδαγωγοῦ γιὰ τὴν κόρη τῆς καθὼς ἡ φιλοσοφικὴ τῆς θεώρηση τὴν ἐπηρέασε ἄμεσα⁴⁸. Αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα κάποια στιγμή στὴ ζωὴ τῆς Μακρίνας οἱ ρόλοι νὰ ἀντιστραφοῦν καὶ νὰ γίνῃ ἡ ἴδια μητέρα γιὰ τὴ μητέρα τῆς⁴⁹. Ἡ ἀνταπόδοση τῆς ἀνατροφῆς τῆς Μακρίνας πρὸς τὴ μητέρα ἐπιβεβαιώνεται ὅταν πάλι αὐτὴ γίνῃ στήριγμά τῆς στὴ θλίψη γιὰ τὴν ἀπώλεια τοῦ γιοῦ τῆς Ναυκράτιου, καλλιεργώντας τὴν ψυχὴ τῆς τὴν ἀνδρεία⁵⁰. Ἡ σχέση αὐτὴ ἀλληλεπίδρασης μετὰξὺ μητέρας καὶ

45. Maraval, ὁ.π., 148. 2-3: «...τὰ δὲ πολλὰ τῆς μητρὸς ἐν ταῖς χερσὶ ταῖς ἰδίαις τιθηνουμένης».

46. Maraval, ὁ.π., 148. 6-10, 150. 15-19: «Ἦν δὲ τῇ μητρὶ σπουδὴ παιδεῦσαι μὲν τὴν παῖδα, μὴ μέντοι τὴν ἔξωθεν ταύτην καὶ ἐγκύκλιον παιδευσιν, ἣν ὡς τὰ πολλὰ διὰ τῶν ποιημάτων αἱ πρῶται τῶν παιδευομένων ἡλικίαι διδάσκονται... Αἰσχρὸν γὰρ ὤετο καὶ ἀπρεπές... Ἄλλ' ὅσα τῆς θεοπνεύστου γραφῆς εὐληπτότερα ταῖς πρώταις ἡλικίαις δοκεῖ ... ἡ τοῦ Σολομώντος Σοφία καὶ ... ὅσα πρὸς τὸν ἡθικὸν ἔφερε βίον».

47. Maraval, ὁ.π., 156. 18-23: «τὸ μηδέποτε τῆς ἰδίας μητρὸς μηδὲ ἐν ἀκαρεῖ τοῦ χρόνου διαζευχθῆναι ... ἐκείνην δὲ διὰ παντὸς ἐν ἑαυτῇ φέρειν πάντοτε τρόπον τινὰ τοῖς σπλάχνοις ἑαυτῆς περιέχουσα».

48. Maraval, ὁ.π., 160. 44-50: «Καὶ ὁμοῦ μὲν τῇ παιδαγωγίᾳ τῆς μητρὸς ἄμωμον διεφύλασεν ἑαυτῇ τὸν βίον ... ὁμοῦ τε παρέσχε πρὸς τὸν ἴσον σκοπόν... ».

49. Maraval, ὁ.π., 164. 1-3: «πέιθει τὴν μητέρα καταλιποῦσα τὸν ἐν ἔθει βίον».

50. Maraval, ὁ.π., 172. 1-6, 174. 17-21, 174. 5-7: «... Ἐν τούτῳ διεφάνη τῆς μεγάλης Μακρίνης ἡ ἀρετὴ, ὅπως τῷ πάθει τὸν λογισμὸν ἀντιστήσασα ἑαυτὴν τε ἁπτωτον διεφύλαξε καὶ τῆς μητρικῆς ἀσθενείας ἔρεισμα γενομένη πάλιν ἐκ τοῦ βυθοῦ τῆς λύπης αὐτὴν ἀνιμήσατο, τῷ καθ' ἑαυτὴν στερεῶ τε καὶ ἀνενδότην καὶ τὴν τῆς μητρὸς

κόρης επαναλαμβάνεται και στη σχέση της τελευταίας με τὸν μικρὸ ἀδελφὸ της Πέτρο, ὅταν παρουσιάζεται νὰ τὸν παιδαγωγεῖ καὶ νὰ τὸν ἀσκεῖ στὴ μελέτη τῶν ἱερῶν βιβλίων⁵¹. Πολὺ περισσότερο ὅμως τὸν ἐπηρέαζε μετὰ τὸ παράδειγμά της, κάτι τὸ ὁποῖο ἐπιτονίστηκε καὶ στὴ σχέση της μετὰ τὴ μητέρα της⁵².

Στὸν λόγο αὐτὸ τοῦ Νύσσης περὶ τῆς ἀδελφῆς του, ἡ μητέρα παρουσιάζεται νὰ ἀναλαμβάνει ρόλο πέρα ἀπὸ τὰ βιοτικά καὶ παιδαγωγικά ζητήματα· ρόλο ποὺ ἄπτεται τῆς ἀνατροφῆς τῶν παιδιῶν. Εἰδικότερα, παρουσιάζεται νὰ γιατρεύει τὴν κόρη της Μακρίνα μετὰ τὴν ἐπέμβασή της καὶ συγκεκριμένα μετὰ τὸ σταύρωμα τοῦ σώματός της⁵³. Ἡ ιδιότητα αὐτὴ τῆς μητέρας, νὰ γιατρεύει τὸ παιδί της μέσω τῆς προσευχῆς της, τονίζεται ἐμφατικά ἀπὸ τὸν ρήτορα καθὼς ἡ ἀγία σφραγίδα, καὶ ἐννοεῖται τὸ σταύρωμα, ἐπενεργοῦσε μόνο ὅταν τὸ χέρι τῆς μητέρας ἀκουμποῦσε τὸ σημεῖο τοῦ σώματος ποὺ νοσοῦσε. Πρὸς ἐπίρρωση τῆς μητρικῆς αὐτῆς ιδιότητος ἀναφέρεται ἡ ἐπισήμανση τῆς εὐσέβειας τῆς μητέρας ἀπὸ τὸν Ναζιανζηνὸ σὲ σχετικὸ ἐπίγραμμα ποὺ τῆς ἀφιέρωσε⁵⁴, γεγονός ποὺ θεωρήθηκε καὶ ὡς ἡ αἰτία τῆς σωτήριας ἐπέμβασής της.

ψυχὴν πρὸς ἀνδρείαν παιδοτριβήσασα ...», «... ὅμως ὑψηλότερα γενομένη τῆς φύσεως συνεπῆρε τοῖς ἰδίους λογισμοῖς τὴν μητέρα καὶ ὑπεράνω τοῦ πάθους ἔστησε, τῷ καθ' ἑαυτὴν ὑποδείγματι πρὸς ὑπομονὴν τε καὶ ἀνδρείαν παιδαγωγήσασα», «...γίνεται σύμβουλος τῆς μητρὸς ἢ τῆς παρθένου ζωῇ πρὸς τὴν ἐμφιλοσόφουν ταύτην καὶ αὔλον τοῦ βίου διαγωγὴν ...».

51. Maraval, *ὁ.π.*, 182. 10-21: «... ἐπὶ πᾶσαν τὴν ὑψηλότεραν ἡγάγε παιδευσιν, τοῖς ἱεροῖς τῶν μαθημάτων ἐκ νηπίων αὐτὸν ἐνασκήσασα, ὡς μὴ δοῦναι τῇ ψυχῇ σχολὴν πρὸς τι τῶν ματαίων ἐπικληθῆναι. Ἀλλὰ πάντα γενομένη τῷ νέῳ, πατρί, διδάσκαλῳ, παιδαγωγῷ, μήτηρ, ἀγαθοῦ παντὸς σύμβουλος, τοιοῦτον αὐτὸν ἀπειργάσατο, ὡς πρὶν ἐξελθεῖν τὴν ἡλικίαν τῶν παίδων ἔτι ἐν μειρακιῳδεῖ τῇ ἀπαλότητι τῆς ὥρας ἀνθοῦντα πρὸς τὸν ὑψηλὸν τῆς φιλοσοφίας σκοπὸν ἐπαρθῆναι καὶ τινι φύσεως εὐκληρίᾳ πρὸς πᾶσαν τέχνης ιδέαν τὴν διὰ χειρὸς ἐνεργουμένην ἐπιτηδείως ἔχειν, ὡς μηδενὸς καθηγουμένου διὰ πάσης ἀκριβείας ἐκάστου τὴν ἐπιστήμην κατωρθωκέναι, ὧν χρόνῳ καὶ πόνῳ οἷς πολλοῖς ἢ μάθῃσις παραγίνεται».

52. Maraval, *ὁ.π.*, 182. 23-24: «ἰκανὴν δὲ διδάσκαλον παντὸς ἀγαθοῦ μαθήματος».

53. Maraval, *ὁ.π.*, 244. 27-246. 33: «τῆς δὲ μητρὸς ἀθύμως διακειμένης καὶ πάλιν ἐνδοῦναι τῷ ἱατρῷ παρακαλούσης ἀρκεῖν ἔλεγε πρὸς θεραπείαν ἑαυτῇ τοῦ κακοῦ, εἰ τῇ ἰδίᾳ χειρὶ ἢ μήτηρ ἐπιβάλοι τῷ τόπῳ τὴν ἀγίαν σφραγίδα. Ὡς δὲ ἐντὸς ἐποιήσατο τοῦ κόλπου τὴν χεῖρα ἢ μήτηρ, ἐφ' ᾧ τε περισφραγίσαι τὸ μέρος, ἢ μὲν σφραγὶς ἐνήργει, τὸ δὲ πάθος οὐκ ἦν».

54. APVIII 161. 4-5, 162. 3: «εὐπαις καὶ πολύπαις ἦδε μόνῃ μερόπων. / Τρεῖς μὲν τῆσδ' ἱερῆς ἀγακλέες, ἢ δ' ἱερῆς ...».

Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος συμπληρώνει τὴ μητρικὴ μορφὴ μέσα ἀπὸ τὰ θρηνητικὰ ἐγκώμια τῆς πρώιμης περιόδου ποὺ συνέθεσε τὰ ὁποῖα ἀφιερώνονται σὲ γυναῖκες. Ὁ Χρυσόστομος⁵⁵ ἐγκωμιάζει τὴ μητέρα στὴν ὁμιλία του⁵⁶ γιὰ τὶς μάρτυρες Βερνίκη, Προσδόκη καὶ Δομνίνα⁵⁷. Σὲ αὐτὸν τὸν ρητορικὸ λόγο ἀποδίδεται στὴ μητέρα ἡ ἐξασφάλιση τῆς σωτηρίας τῶν θυγατέρων τῆς, ὅταν μὲ πόνον καρδιάς⁵⁸ τὶς ὁδήγησε στὸν πνιγμὸ προκειμένου νὰ μὴν ὑποστοῦν τὶς ἀτιμωτικὲς συνέπειες τοῦ διωγμοῦ ποὺ εἶχε ἐξαπολύσει ὁ Διοκλητιανὸς ἐναντίον τῶν χριστιανῶν⁵⁹. Μέσα ἀπὸ τὸν ἐγκωμιαστικὸ αὐτὸν λόγο τοῦ Χρυσοστόμου γίνεται φανερὴ ἡ χριστιανικὴ ἀντίληψη τῆς σχέσης ποὺ πρέπει νὰ ἀναπτύσσεται μεταξὺ παιδιῶν-μητέρας, ὅταν ἡ τελευταία αἰσθάνεται ὅτι τὰ παιδιά τῆς δὲν τῆς ἀνήκουν, ἀλλὰ ὅτι οὐσιαστικὰ τῆς τὰ παρέδωσε ὁ Θεός, καὶ τώρα μὲ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ θανάτου τοὺς ἡ ἴδια καλεῖται νὰ τοῦ τὰ προσφέρει πίσω⁶⁰.

Θρηνητικὰ ἐγκώμια δὲν ἔγραψαν μόνον οἱ χριστιανοὶ ρήτορες. Μὲ αὐτὸ τὸ ἐπιδεικτικὸ εἶδος καταπιάστηκαν καὶ οἱ ἐθνικοὶ ρήτορες. Ἔτσι, ὁ ἐθνικὸς ρήτορας Χορίκιος ἀπὸ τὴ Γάζα⁶¹, στὸν ἀφιερωμένο στὴ

55. Γιὰ τὸν βίο τοῦ Ἰω. Χρυσοστόμου βλ. *ODB* II 1057-8· Π. Κ. Χρήστου, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 231-322· Χρ. Α. Παπαδόπουλος, *Ἅγιος Ἰωάννης Χρυσόστομος*, Ἀθήνα 1970.

56. *Εἰς τὰς Ἁγίας μάρτυρας Βερνίκην καὶ Προσδόκην παρθένας, καὶ Δομνίαν τὴν μητέρα αὐτῶν, ὁμιλία ἐγκωμιαστικὴ*, ἐκδ. J. P. Migne PG [CCSG 50], Paris 1862, 629-40.

57. Fr. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, Bruxellis 1909, (ἐφ' ἐξῆς BHG) I. 274.

58. PG, ὁ.π., 50. 630-40: «Καὶ οὕτω διπλοῦν ἐγένετο τὸ τῆς γυναικὸς μαρτύριον, μᾶλλον δὲ τριπλοῦν· διὰ μὲν γὰρ ἑαυτῆς ἅπαξ, διὰ δὲ τῶν δύο θυγατέρων δις ἐμαρτύρησε· ...Πολλῶ μείζους βασάνους ὑπέμεινεν ἐν τῷ ποταμῷ· καὶ γὰρ τοῦ σάρκα καταξαινομένην ὀρεῖν πολλῶ χαλεπώτερον καὶ ὀδυνηρότερον, καθάπερ ἔφθην εἰπών, τὰ οἰκεία σπλάγχνα, τὰς θυγατέρας λέγω, διὰ τῆς οἰκείας καταδῦσαι χειρός, καὶ ἀποπνιγομένης ἰδεῖν, καὶ τοῦ τὰς βασάνους ἐνεγκεῖν πολλῶ μείζονος ἔδει τῆς φιλοσοφίας αὐτῇ, ὥστε δυνηθῆναι κατασχεῖν τὰς δεξιὰς τῶν παιδίων, καὶ συνεφελκύσασθαι μεθ' ἑαυτῆς πρὸς τὰ ρεύματα τοῦ ποταμοῦ».

59. PG 50, ὁ.π.: «Ὁ μὲν οὖν Παῦλος φησι περὶ τῆς μητρός, ὅτι Σωθήσεται διὰ τῆς τεκνογονίας· ἐνταῦθα δὲ αἱ θυγατέρες διὰ τῆς μητρὸς διεσώθησαν ...».

60. PG 50, ὁ.π.: «Ἰδοὺ ἐγὼ καὶ τὰ παιδιά, ἃ μοι ἔδωκεν ὁ Θεός· σὺ μοι ταῦτα ἔδωκας, σοὶ αὐτὰ παρακατατίθεμαι...».

61. Γιὰ τὸν Χορίκιο ἀπὸ τὴ Γάζα βλ. *Iohannis Alberti Fabricii Bibliotheca Graeca sive notitia scriptorum veterum Graecorum* (...) curante Gottlieb Christophoro Harles (...) IX, Hamburgi 1790-1809 (ἀνατ. Hildesheim 1966), σσ. 760-2· K. Seitz, *Die schule von Gaza. Eine*

μητέρα τοῦ συσπουδαστῆ του Μαρκιανοῦ, ἐπισκόπου Γάζης, ἐπιτάφιο λόγο, τὴν ἐγκωμιάζει γιὰ τὸν τρόπο ποὺ παιδαγωγῆσε τὰ ὀκτὼ τέκνα της. Ἄν καὶ ἡ ρητορική συνήθεια τῆς ἐποχῆς ὥριζε, ὅταν ἐγκωμιάζονταν τὰ παιδιὰ νὰ ἐπαινοῦνται μέσῳ τῶν γονιῶν τους, ὁ ἴδιος δηλώνει ὅτι θὰ τὴν ἀντιστρέψει καὶ θὰ ἐγκωμιάσει τὴ μητέρα μέσῳ τῶν παιδιῶν της⁶². Ὁ ρήτορας διατυπώνει ὅτι ἡ διαπαιδαγώγηση εἶναι ἔργο καὶ τῶν δύο γονιῶν καὶ δὲν πρέπει νὰ ἀποδίδονται οἱ ἀρετὲς τῶν παιδιῶν μόνο στὸν πατέρα⁶³. Ἡ ἐπίδραση ποὺ ἀσκεῖ τὸ πρότυπο τῆς μητέρας στὰ παιδιὰ της ἐπιβεβαιώνεται ἄλλωστε ἀπὸ τὴν ἐπιλογή τῆς κόρης νὰ υἱοθετήσῃ τὴ φιλήσυχη ζωὴ τῆς στὴν ἐπαρχία⁶⁴.

Σύμφωνα μὲ τὸν ρήτορα βέβαια δὲν εἶναι τυχαῖο γιὰ μία γυναῖκα τὰ πολλὰ καὶ καλὰ παιδιὰ⁶⁵, ἀναφέροντας τὸ παράδειγμα τῆς μητέρας τῶν Ὀλυμπιονικῶν, ἡ ὁποία ἐμφατικὰ ὑπεστήριξε ὅτι αὐτὸ ποὺ ἦταν τὰ παιδιὰ της τὸ ὥφειλαν στὴν ἴδια⁶⁶. Ὡστόσο, τὰ πολλὰ καὶ καλὰ παιδιὰ ἐκλαμβάνονται ἀπὸ τὸν ρήτορα ὡς ἡ ἀμοιβὴ τῆς γυναίκας γιὰ ἕναν ἄλλο λόγο: γιὰ τὴν τήρηση ἀπὸ μέρους της τοῦ σωστοῦ προτύπου τῆς συζύγου. Παρουσιάζεται λοιπὸν νὰ εἶναι σιωπηλὴ, καλὴ οἰκονόμος καὶ ἐκείνη ποὺ ὑπηρετοῦσε τὸν σύζυγό της⁶⁷. Ὡς εὐτυχισμένη μητέρα

literargeschichtliche Untersuchung, Heidelberg 1892.

62. Choricus Gazaeus Opera, ἐκδ. R. Foerster-E. Richtsteig, BT, Stuttgart 1972, 101. 5: «ὥσπερ οὖν, εἰ τῶν παιδῶν ἐγκώμιον ἔγραφον, ἔδει κατὰ νόμον ῥητορικὸν ἐκ τῶν γονέων αὐτοὺς ὠραῖσαι, οὕτως οἶμαι προσήκειν ἐκ τοῦ τόκου τὴν μητέρα σεμνῶναι».

63. Foerster-Richtsteig, ὁ.π., 101. 6: «...καὶ δικαιότερος ἐπαινέτης ὁ τὴν εὐκοσμίαν τῶν παιδῶν εἰς τοὺς τεκόντας ἀνάγων τοῦ καλλωπίζοντος ἀρεταῖς πατέρων τοὺς παῖδας».

64. Foerster-Richtsteig, ὁ.π., 102. 9. 13-7: «τὸ δὲ θῆλυ τῶν τέκων, αἱ μὲν τὴν αὐτὴν ἀπραγμοσύνην εἴλοντο τῇ μητρὶ, μᾶλλον δὲ πᾶσαι μὲν τῆς τεκούσης μιμοῦνται τὸν βίον, πλὴν ὅσον αἱ μὲν ἐν ἄστει τὴν μίμησιν, αἱ δὲ τῆς πόλεως ἔξω τὸν ζῆλον ποιοῦνται».

65. Foerster-Richtsteig, ὁ.π., 102. 10. 18-9: «...ἐγὼ δὲ τὸ μηδὲν κοῦφον γυναῖκα παθεῖν εὐπαιδίας ἅμα καὶ πολυπαιδίας τυχούσαν...».

66. Foerster-Richtsteig, ὁ.π., 103. 11. 2-103. 12. 13: «ἐπειδὴ γὰρ Ὀλύμπια ἦν –Ὀλυμπίων δὲ ἄρα τελουμένων νενόμισται μὴ παρεῖναι γυναῖκα–, παρελθούσά τις εἰς τὸ στάδιον γραῦς, ὡς ἐπέπληξέ τις ἐλλανοδίκης αὐτῇ καὶ τί ταῦτα ποιεῖς, ὦ γύναι, παρὰ τὸν νόμον; ἐπύθετο, ἡ δὲ λίαν φορτικῶς· τί, γάρ, ἔφη, μᾶλλον ὀφείλεται τῆς ἐορτῆς ἀπολαβεῖν ἢ τῇ παιδίᾳ μὲν ἀθλητὴν ἀγούσῃ πρὸς τὴν πανήγυριν, ἀδελφοὺς δὲ νενικηκότας Ὀλύμπια κεκτημένη; τοιοῦτον οὐδὲν εἶπεν ἐκείνη, πᾶν μὲν οὖν τούναντιον, ὅσον ἐπὶ μεῖζον αὐτῇ τὰ τῆς εὐπραγίας ἔχωρει, τοσοῦτον ἐχάλα τὸ φρόνημα· ὅπερ αὐτὴν καὶ βεβαίως εὐδαίμονα διετήρησε».

67. Foerster-Richtsteig, ὁ.π., 101. 4. 1-5: «...ἐκ τῆς οἰκείας δὲ φύσεως ταύτην μαθοῦσα πάσαις μὲν γυναιξί, παρθένους δὲ μάλιστα πρέπει τὴν σιωπὴν· ἐπιβᾶσαν δὲ παστάδος

συνεχίζει και με τούς ἐθνικούς ποιητὲς νὰ λογίζεται αὐτὴ ἢ μητέρα ποὺ πέθανε, ἔχοντας προηγουμένως δεῖ ἐγγόνια⁶⁸.

Ἀφήνοντας γιὰ λίγο τοὺς δημόσιους ἐγκωμιαστικούς λόγους πρὸς τιμὴν τῶν γυναικῶν, θὰ στρέψουμε τὸ βλέμμα μας στὰ ἰδιωτικά ἐπιγράμματα τῶν πρώιμων βυζαντινῶν χρόνων, τὰ ὁποῖα μᾶς βοηθοῦν νὰ προσεγγίσουμε ἔτι περαιτέρω τὸ προβαλλόμενο πρότυπο τῆς μητρότητας.

Ὁ νεοπλατωνιστὴς φιλόσοφος Δαμάσκιος⁶⁹, στὸ ἐπιτάφιο ἐπίγραμμα πρὸς τὴν Ἀλεξανδρινὴ νεοπλατωνικὴ φιλόσοφο Αἰδεσία⁷⁰, ἀναφέρεται στὴν ἰδιαίτερη φροντίδα ποὺ κατέβαλε ἡ ἴδια προκειμένου τὰ δύο ἀγόρια τῆς, Ἀμμώνιος καὶ Ἡλιόδωρος, νὰ λάβουν ἐπιμελημένη φιλοσοφικὴ μόρφωση. Ἡ μόρφωσή τους παρουσιάζεται ὡς ἐπιβεβλημένη ἀπὸ τὸ πρότυπο τοῦ πατρός τους Ἑρμείου, ὁ ὁποῖος εἶχε πλέον πεθάνει⁷¹.

Ἕνας ἄλλος ἐθνικός ποιητὴς, ὁ Εὐτόλμιος Σχολαστικός, παρουσιάζει μέσα ἀπὸ ἐπίγραμμά του μία μητέρα ποὺ θλίβεται γιὰ τὴν ἀπώλεια τῶν παιδιῶν τῆς⁷² καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴ μεγάλη τῆς θλίψη ἀπὸ τὴν ἀπώλεια εἰδικὰ τοῦ γιοῦ τῆς πεθαίνει μαζί του⁷³. Ὁ Ἀγαθίας Σχολαστικός, ἕτερος ἐθνικός ποιητὴς, γράφει σὲ ἐπίγραμμά του γιὰ ἓνα κορίτσι ποὺ θρηνεῖ, ἐπειδὴ δὲν πρόλαβε νὰ γίνει μητέρα⁷⁴. Ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ζωῆς γιὰ μία γυναῖκα χωρὶς νὰ ἔχει προλάβει νὰ ἀποκτήσει τὴ μητρικὴ ιδιότητα μπορεῖ νὰ ἦταν στοιχεῖο θρήνου γιὰ τὸν βυζαντινὸ ποιητὴ τῆς πρώιμης περιόδου, ἐνῶ εἶδαμε ὅτι χρησιμοποιήθηκε παραμυθητικὰ ὡς ἀποφυγὴ τῶν πόνων τοῦ τοκετοῦ ἀπὸ τὸν ποιητὴ τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου⁷⁵. Καὶ στὰ ἐπιγράμματα, ὅπως καὶ στοὺς πεζοὺς λόγους, ἡ μητέρα παρουσιάζεται νὰ θλίβεται, ὅταν ἀφήνει πίσω τῆς ἓνα μικρὸ

οἰκονόμον τε χρηστὴν πεφυκέναι καὶ φειδωλὸν ἀγαθὴν, ἐκ παντὸς θεραπεύουσαν τρόπου τὸν ἄνδρα θεραπείαις ἡδόμενον ὅσαι ...».

68. Foerster-Richtsteig, *ὁ.π.*, 109. 35. 8: «σεμνὸν ἔζησε βίον, τέκνων καταλέλοιπε τέκνα καὶ τούτων παιδία».

69. Γιὰ τὸν Δαμάσκιο βλ. PLRE, II 342-3· H. Hunger, *ὁ.π.*, 57-8.

70. Γιὰ τὴν Αἰδεσία βλ. PLRE, *ὁ.π.*, 10-1.

71. *Damascii Vitae Isidori Reliquiae*, ἐκδ. C. Zintzen, Hildesheim 1967, 107. 3-5.

72. APVII 611. 2: «δειλαίη μήτηρ κόψατο διπλασίως».

73. APVII 608. 4: «ἀλλ' ἄμα καὶ θρήνου παύσατο καὶ βίотου».

74. APVII 568. 4: «ἡγάγετ' οὐδ' ἐρατῆς ἔργα τεκνοσπορίης».

75. Σχετικὰ βλ. σ. 3.

τρίχρονο παιδί τὸ ὁποῖο ἀναζητᾷ τὸ στήθος τῆς μητέρας του⁷⁶. Ἡ μάνα αὐτὴ εὐχεται τὸ παιδί της νὰ βρεῖ ἕναν καλὸ φίλο καὶ ὅταν μεγαλώσει νὰ κλάψει γιὰ τὴν ἴδια⁷⁷.

Ἡ διαιώνιση τῆς στενῆς σχέσης μεταξὺ μητέρας-παιδιοῦ ἀποτυπώνεται σὲ ἐπίγραμμα ἀγνώστου συγγραφέως ἀφιερωμένο στὴν Κωνσταντίνα, τὴ σύζυγο τοῦ αὐτοκράτορα Μαυρικίου. Ἡ Κωνσταντίνα πέθανε μὲ τὶς τρεῖς κόρες της, καταδικασμένη σὲ θάνατο τὸ 605 μετὰ ἀπὸ ἐξέγερση τοῦ Φωκά ἐναντίον τοῦ Μαυρικίου γιὰ τὴν κατάληψη τοῦ θρόνου⁷⁸. Στὸ ἐπίγραμμα δηλώνεται ὅτι ἡ μητέρα ποὺ ἔχει ταφεῖ μαζὶ μὲ τὰ παιδιά της εἶναι πολὺ δυστυχισμένη καθὼς ὑπέστη τὴ μανία τοῦ στρατοῦ⁷⁹.

76. Ὁ θηλασμὸς τοῦ παιδιοῦ ἀπὸ τὴ μητέρα εἶναι ὑποχρέωση ποὺ συνάδει μὲ τὶς φτωχὲς γυναῖκες, οἱ ὁποῖες σὲ περίπτωση ποὺ πέθαιναν ἐπιβαλλόταν ἡ τροφὸς γιὰ τὸ βρέφος. Ἀντιθέτως, θεωροῦνταν ἀπρεπὲς καὶ ἀνάρμοστος γιὰ εὐπορες καὶ ἀριστοκρατικὲς γυναῖκες. Ἡ Beaucamp, σὲ ἔρευνά της σὲ ὑστεροβυζαντινὰ αἰγυπτιακὰ ἔγγραφα τοῦ 4ου-7ου αἰῶνα διατείνεται ὅτι ἡ τροφὸς, ἂν καὶ ἦταν ἰδανικὴ, αὐτὸ ἦταν ἀδύνατον γιὰ τοὺς φτωχοὺς. Πρεσβεύει τὴν ἄποψη ὅτι ὁ θηλασμὸς γιὰ τὶς εὐπορες γυναῖκες τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος ἦταν ζήτημα «ταμπού». Ἀπὸ τὸν 4ο-15ο αἰῶνα καμμία ἀλλαγὴ δὲν παρατηρεῖται στὴν ἐπιλογὴ τοῦ θηλασμοῦ ἀπὸ τὴ μητέρα ἢ τὴν τροφὸ. Ὑπῆρξε μία θετικὴ στάση ἀπέναντι στὸν θηλασμό ἀπὸ τὶς εὐπορες γυναῖκες, ἀλλὰ δὲν μπόρεσε νὰ ἐπικρατήσῃ στὶς ἀνώτερες τάξεις. Μάλιστα ἡ διάσταση μεταξὺ τῶν ἀπόψεων γυναικῶν ἀπὸ διαφοροτικὲς κοινωνικὲς τάξεις φαίνεται ἀπὸ τὶς πηγὲς ποὺ χρησιμοποιοῦ ἡ Beaucamp: στοὺς ἀγίους ἀπορρίφθηκε ἡ χρῆση τῆς τροφοῦ, ἐνῶ στοὺς κοσμικοὺς θεωρήθηκε ἡ ἐπιλογὴ τροφοῦ ὡς φυσιολογικὴ ἀπόφαση. Βλ. J. Beaucamp, «L' allaitement: Mère ou nourrice», *JÖB* 32/2 (1982), σ. 549-58.

77. APVII 552. 8-10: «Παῖδα λίπες; / Τριέτηρον, ὃς ἐν μεγάροισιν ἀλύων ἐκδέχεται μαζῶν ἡμετέρων σταγόνα. / ... φίλος εὐχεο κείνῳ./ ὄφρα μοι ἡβήσας δάκρυ φίλον σταλάοι».

78. Ἡ Κωνσταντίνα, κόρη τοῦ Τιβέριου Β' καὶ τῆς Ἰουῆς (Ἀναστασίας), ἦταν μητέρα ὀκτὼ παιδιῶν. Πηγὲς γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Μαυρικίου ἀποτελοῦν ὁ Θεοφύλακτος Σιμοκάττης καὶ τὸ *Πασχάλιο Χρονικό*. Βλ. Theoph. Simok. 142-3.305. *Chron. Pasch.* 690-4. Ἡ Κωνσταντίνα, σύζυγος τοῦ Μαυρικίου, καταδικάστηκε σὲ θάνατο τὸ 605 μὲ τὶς τρεῖς κόρες της, μετὰ ἀπὸ συνωμοσία τοῦ Φωκά γιὰ νὰ ἀνατραπεῖ ὁ σύζυγός της ἀπὸ τὸν θρόνο. Βλ. Theoph. Simok. 142. 24-143. 2. Ὁ Μαυρίκιος μετὰ ἀπὸ τὴ συνωμοσία τοῦ Φωκά προσπάθησε νὰ ἀποδράσῃ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἀλλὰ λόγῳ κακοκαιρίας διασώθηκε στὸν ναὸ τοῦ μάρτυρος Αὐτονόμου. Ἀπὸ τὸν Φωκά ὁ Μαυρίκιος ἀποκεφαλίσθηκε, ἀφοῦ πρῶτα εἶδε τὸν ἀποκεφαλισμὸ τῶν πέντε γιῶν του: «Ἐκρατήθη δὲ Μαυρίκιος Τιβέριος μετὰ τῆς γυναικὸς καὶ ὀκτὼ τέκνων αὐτοῦ εἰς τὸν Ἅγιον Αὐτόνομον, πλησίον Πραϊνετοῦ· καὶ τῇ κ' τοῦ αὐτοῦ μηνός, ἡμέρᾳ Τρίτῃ, ἐσφάγη πλησίον Χαλκηδόνος αὐτὸς Μαυρίκιος καὶ Τιβέριος καὶ Πέτρος, Ἰουστίνος καὶ Ἰουστινιανός.» Theoph. Simok. 305. 2-6.

79. CAA (= *Epigrammatum Anthologia Palatina cum Planudeis et Appendice nova*

Σε αντίθεση με τή δυστυχία της αὐτὴ ἀναφέρεται στὸ ἔμμετρο αὐτὸ ἐγκώμιο ἢ πολυτεκνία της, ἢ ὁποία μακαρίζεται ἀπὸ τὴν θανοῦσα ὡς καλὸ στοιχεῖο γιὰ τὸν θεσμὸ τῆς βασιλείας⁸⁰.

Σε ἄλλο ἀδέσποτο –χριστιανικό– ἐπίγραμμα, ποὺ βρέθηκε στὸν ναὸ τῆς Ἀγίας Ἀναστασίας στὴ Θεσσαλονίκη, παρουσιάζεται μία χαρακτηριστικὴ περίπτωσις μητέρας, ποὺ ζητᾷ ἀπὸ τὰ παιδιά της νὰ σταματήσουν νὰ θρηνοῦν καὶ νὰ χαίρονται⁸¹. Ἡ παρότρυνσις τῆς ἴδιας τῆς θανούσας μητέρας πρὸς τὰ παιδιά της γιὰ αἰσιόδοξον ἐνατένισιν τῆς ζωῆς καὶ ἀποστασιοποίησίν τοὺς ἀπὸ τὸν θρῆνον τοποθετεῖ τὸ ἐπίγραμμα αὐτὸ σὲ διαφορετικὴ βάση ἀπὸ τὴ θρηνητικὴ στάσις ποὺ τηρεῖ ἡ ἴδια ἢ νεκρὴ σὲ ἀντίστοιχα ἐθνικὰ ἐπιγράμματα ποὺ ἐξετάσαμε ἀνωτέρω.

Στὸ ἐπίγραμμα «κατὰ πεῦσιν καὶ ἀπόκρισιν» τοῦ Σωφρονίου, Πατριάρχου Ἱεροσολύμων⁸² γιὰ τὸν Παῦλο Κανδιδάτο καὶ τὴ μητέρα του Μαρία παρουσιάζεται ὁ γιὸς νὰ θρηνεῖ ποὺ ἔχασε μία μητέρα προστάτιδα ἀξιῶν καὶ ἀρχῶν γιὰ τὸν ἴδιον⁸³. Ἡ μητέρα ἀπὸ τὴν πλευρὰ της, παρ' ὅλο ποὺ πέθανε, συνεχίζει νὰ ἀποτελεῖ γιὰ τὸν γιό της ἀνεξάντλητη πηγὴ συμβουλῶν. Συγκεκριμένα, τὸν νουθετεῖ προκειμένου νὰ προφυλάξῃ τὴν πίστιν του ἀπὸ τὶς αἱρέσεις καὶ τοῦ ἐπισημαίνει μὲ

epigrammatum veterum ex libris et marmoribus ductorum), ἐκδ. Cougny, Parisiis 1890, v. II 732. 5: *Epitaphium in Constantinam Mauricii uxorem et filios occisos*, «κεῖμαι σὺν τεκέεσσιν καὶ ἡμετέρῳ παρακοίτῃ».

80. CAA II 732. 3-4: «...ἡ πολύπαις βασιλεία καὶ ἡ δεῖξασα λοχίην/ὡς ἀγαθὸν τελέθει καὶ πολυκοιρανίῃ».

81. APV II 667. 3: *In sepulcrum Amazoniae*, «Λῆγε γόνων καὶ παῦε, πόσις, καὶ παῖδες ἐμεῖο».

82. Ὁ Σωφρόνιος, Πατριάρχης Ἱεροσολύμων γιὰ τὴν περίοδο 634-8, ὑπῆρξε καθηγητὴς ρητορικῆς καὶ ἔπειτα μοναχὸς στὴν Παλαιστίνη. Πολέμησε ἐναντίον τοῦ μονοθελητισμοῦ, τοῦ μονοενεργητισμοῦ καὶ τοῦ μονοφυσιτισμοῦ. Ἄφησε ἔργο θεολογικόν, ἀγιογραφικόν, ρητορικόν καὶ ὕμνογραφικόν μὲ ὁμιλίες, ἐγκώμια, ἀνακρεόντεια καὶ ἐπιγράμματα. Γιὰ τὸν βίο του καθὼς καὶ γιὰ βιβλιογραφία βλ. *Tusculum Lexicon* 465-6· Θ. Δετοράκης, *Βυζαντινὴ Φιλολογία. Τὰ πρόσωπα καὶ τὰ κείμενα*, τ. Β', Ἡράκλειο 2003, σσ. 224-37.

83. *Sophronii Anacreontica*, ἐκδ. M. Gigante, Roma 1957, 135. 37-38 (ἐφ' ἐξῆς GSA), *In Paulum candidatus et Mariam matrem defunctam*, «Ἀσπίδος ἡμετέρης σεῖο πεσοῦσης./ ἀντιβίων με δέος δάμνα βελέμων». Γιὰ τὴ θέσις τῆς μητέρας ὡς μεταδότριας ἀρχῶν καὶ ἀξιῶν βλ. J. Herrin, «L' enseignement maternel à Byzance» στὸ: St. Lebecq – A. Dierkens – R. Le Jan – J. M. Santerre, *Femmes et pouvoirs des femmes à Byzance et Occident (VIe-XIe siècles)*. Colloque international organisé les 28, 29, 30 mars 1996 à Bruxelles et Villeneuve-d' Ascq, Lille 1999, σσ. 91-102.

τὸν λόγο της τὴν ἀνάγκη νὰ μείνει μακριὰ ἀπὸ τὰ ξένα δόγματα⁸⁴. Οἱ συμβουλὲς ποὺ ἀκούγονται ἀπὸ τὸ στόμα της περιορίζονται ἀμιγῶς στὴ θρησκευτικὴ σφαῖρα, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία φαίνεται ὅτι κινεῖται τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ ἀνησυχία της.

Συμπεράσματα

Ἀπὸ τὴν προσέγγιση τῶν θρηνητικῶν ἐγκωμίων ποὺ προηγήθηκε διαπιστώνουμε ὅτι μέσα ἀπὸ αὐτὰ ἡ μητρικὴ ιδιότητα λαμβάνει κάθε φορὰ νέα διάσταση. Ἀρχικὰ, καὶ συγκεκριμένα στὰ ἐγκώμια τῶν προχριστιανικῶν χρόνων, ἐκλαμβάνεται ὡς αἰτία ἐπαίνου τῆς γυναίκας ὁ ἀναπαραγωγικὸς της ρόλος καθὼς καὶ ἡ συμβολὴ της στὴ διευθέτηση πρακτικῶν θεμάτων ποὺ ἀφοροῦν τὰ παιδιά, ὅπως εἶναι ὁ ἐπιμερισμὸς τῆς περιουσίας της.

Στὰ ἐγκώμια, ποὺ ἔγραψαν οἱ χριστιανοὶ Πατέρες-ρήτορες μὲ ἀποδέκτες βυζαντινὲς γυναῖκες, παρατηροῦμε ὅτι τὸ ἐγκώμιο ὁργανωνόταν μητροκεντρικά. Τὸ ἐγκωμιαζόμενο πρόσωπο στὴ συνείδηση καὶ στὸν λόγο τοῦ ρήτορα παρουσιάζεται νὰ εἶναι ἄμεσα συσχετιζόμενο μὲ τὴ μητέρα του. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ ἔπαινος ἐπικεντρώνεται στὴν προσωπικότητα τῆς μητέρας μὲ τὴν ἀναφορά πολὺ συγκεκριμένων συμπεριφορῶν της ποὺ αἰτιολογοῦν καὶ τελικὰ δικαιολογοῦν τὴν προσωπικότητα τῶν παιδιῶν της. Ἡ μητρικὴ ιδιότητα ἀποκτᾷ νέα διάσταση, ἡ ὁποία δὲν καθορίζεται μόνο ἀπὸ τὴ βιολογικὴ γέννηση τοῦ παιδιοῦ, ἀλλὰ ταυτίζεται μὲ τὴ θρησκευτικὴ ἀνατροφή του καὶ τὴ λειτουργία τῆς μητέρας ὡς ὁδοῦ ποὺ ὁδηγεῖ στὸν Θεό. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι μὲ τοὺς χριστιανοὺς ρήτορες ἡ μητέρα ἐγκωμιάζεται ὡς μία ἁγία.

Στὰ ἔργα τῶν χριστιανῶν ρητόρων ἡ μητέρα ἐπαινεῖται γιὰ τὴ στοργικότητά της, τὴν ἐνεργὸν συμβολὴ της στὴν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν μὲ βάση τὰ δόγματα τῆς νέας θρησκείας, παρ' ὅλο ποὺ ὁ πατέρας δὲν εἶχε φύγει ἀκόμη ἀπὸ τὴν ζωὴ. Ἐπαινεῖται γιὰ τὴν εὐσεβεία

84. GSA. 136. 51: «Νόον ἐς Θεόν τιταίνων- 57: Ξένα δόγματα βδελύττου- 61: Ὅλος εὐσεβῆς φαίνου- 474. 92: ἱερὸν βίον διώξεις».

της ή όποία όδηγεϊ στὴ δόξα τῶν παιδιῶν της καὶ παραλληλίζεται μὲ παλαιοδιαθηκικὲς εὐσεβεῖς μητρικὲς φιγούρες. Ὅταν ἡ μητέρα, παράλληλα μὲ τὸν ἐν ζωῇ πατέρα, ἀνέτρεφε χριστιανικὰ τὰ παιδιά της, ἡ δόξα τῶν τελευταίων προβάλλεται ὡς ἀνταμοιβὴ καὶ γιὰ τοὺς δύο γονεῖς. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, ὅχι μόνο τὰ πολλὰ ἀλλὰ καὶ τὰ ἀναθρεμμένα μὲ εὐσέβεια πιά -ὅχι ἀπαραίτητα ἀπὸ εὐγενικὴ καταγωγή- παιδιά εἶναι στοιχεῖο ποὺ ἀναγνωρίζεται καὶ ἐπαινεῖται στὸ πρόσωπο τῆς μητέρας. Μάλιστα, μὲ τοὺς χριστιανοὺς ρήτορες ἡ μητέρα θέλει τὰ παιδιά της νὰ ἀκολουθήσουν τὸ παράδειγμα τῆς ζωῆς της, τὸ ὁποῖο τοὺς ἄφησε καὶ ὡς κληρονομιά. Ὁ ρόλος της δὲν εἶναι στατικὸς ἀλλὰ διευρύνεται, ὅταν παρουσιάζεται νὰ ἐπιφορτίζεται μὲ τὴν εὐθύνη τῆς χριστιανικῆς διαπαιδαγώγησης, ὅχι μόνο τῶν παιδιῶν της ἀλλὰ καὶ ὅλου τοῦ γένους της, μέσῳ τῆς μίμησης τοῦ δικοῦ της προτύπου. Ἀναλαμβάνει θὰ λέγαμε τὸν ρόλο τοῦ πνευματικοῦ ταγοῦ μιᾶς ὁλόκληρης γενεᾶς.

Ἡ χριστιανὴ μητέρα, μὲ τὴν πολλαπλότητα τῶν ρόλων ποὺ ἀναλαμβάνει, φέρεται νὰ παροτρύνει τὰ παιδιά της νὰ χαίρονται στὴ ζωὴ τους, ἀποβάλλοντας τὴ θλίψη. Ἄλλωστε καὶ ἡ ὑποταγὴ τῆς ἴδιας στὸ θεῖο θέλημα, τῆς δίνει τὴ δύναμη νὰ ξεπεράσει τὸν χαμὸ τοῦ παιδιοῦ της. Ἡ στενὴ σχέση ποὺ φαίνεται νὰ ἀναπτύσσει μὲ τὰ παιδιά της ὑποστηρίζεται καὶ μὲ τὴν πράξη τοῦ θηλασμοῦ τους -μία πράξη ποὺ δηλώνεται καὶ ἐπαινεῖται ἐμφατικὰ ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς ρήτορες. Ὁ ρήτορας ἐπιλέγει νὰ ὑπογραμμίσει τὴ σημασία τοῦ θηλασμοῦ μὲ τὴν ἐπισήμανση τῆς περίπτωσης ποὺ ἡ μητέρα, ἂν καὶ ἦταν εὐπορὴ καὶ εἶχε τὴ δυνατότητα ἐπιλογῆς τροφοῦ, τὸ ἔπραττε αὐτοβούλως.

Μὲ τοὺς ἐθνικοὺς ποιητές, ἐπιχειρεῖται κάτι ἀντίστοιχο μὲ αὐτὸ ποὺ ἐφήρμοσαν οἱ χριστιανοὶ ρήτορες: ἡ μητέρα ἐπαινεῖται παιδοκεντρικά. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ ρήτορας ἐπικεντρώνεται περισσότερο στὸν ἐγκωμιασμὸ τῆς προσωπικότητος τῶν παιδιῶν, χωρὶς νὰ αἰτιολογεῖ ἐνδελεχῶς μία συσχέτιση μὲ τὴν προσωπικότητα τῆς μητέρας, γιὰ τὴν ὁποία οὐσιαστικὰ προορίζεται τὸ ἐγκώμιο. Ἔτσι, ἐγκωμιάζει τὰ καλὰ παιδιά ποὺ λογαριάζονται γιὰ τὴ μητέρα ὡς ἀμοιβὴ τῶν πρακτικῶν ὑπηρεσιῶν της στὴν οἰκογένεια. Ἡ μητέρα πάλι εἶναι εὐτυχημένη ὅταν πεθαίνει ἔχοντας δεῖ τὰ παιδιά τῶν παιδιῶν της. Ἐπαινεῖται γιὰ τὴν ἐπιμέλεια τῆς φιλοσοφικῆς κατάρτισης τῶν τέκνων της, τὴν ὁποία ἄφησε ὡς παρακαταθήκη ὁ θανὼν πατέρας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς

τοὺς χριστιανοὺς ρήτορες, ποὺ παρουσιάζουν τὴ μητέρα νὰ ἀφήνει ὡς κληρονομιά τὴ μίμηση τῆς εὐσεβοῦς ζωῆς τῆς.

Ὁ θρῆνος τῆς μητέρας συνιστᾷ ἓνα στοιχεῖο ποὺ ἀντιμετωπίζεται διαφορετικὰ ἀπὸ τοὺς ἐθνικοὺς καὶ χριστιανοὺς ρήτορες. Οἱ τελευταῖοι, χωρὶς νὰ φαίνονται σκληροὶ καὶ ἄκαρδοι, βιώνουν τὴ λύπη ἀπὸ τὴν ἀπώλεια τῆς μητέρας, χωρὶς νὰ ὀδηγοῦνται σὲ ἀκραῖες ἐκδηλώσεις. Προτρέπουν τοὺς ζωντανοὺς νὰ ἀντέχουν τὸν πόνο καὶ νὰ ἐξοβελίζουν τὴ θλίψη ἀπὸ τὴ ζωὴ τους. Στὸν ἀντίποδα, οἱ ἐθνικοὶ ποιητὲς ἐκλαμβάνουν τὴ θλίψη ὡς στοιχεῖο θεμιτὸ στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ. Εἰδικώτερα, τὰ παιδιὰ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τους θρηνοῦν ποὺ οὐσιαστικὰ ἔχασαν τὴ μάνα-τροφὸ τους, ἐνῶ προβάλλεται ὡς τιμητικὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἓνα παιδί κλαίει γιὰ τὴν ἀπώλεια τοῦ γονιοῦ του. Ἡ ἴδια ἡ μητέρα πάλι φαίνεται νὰ βιώνει πολὺ ἀκραῖα συναισθήματα ἀπὸ τὸν ἀποχωρισμὸ τῆς ἀπὸ ἀγαπημένα πρόσωπα σὲ σημεῖο ποὺ νὰ ὀδηγεῖται μέχρι τὸν θάνατο. Ἡ ἀπώλεια ὥστόσο τοῦ πολυαγαπημένου προσώπου τῆς μητέρας εἶναι στοιχεῖο ποὺ θλίβει τὸν ρήτορα, ὁ ὁποῖος προσπαθεῖ νὰ διαχειρισθεῖ τὴ θλίψη του μὲ τὴν ἐκφώνηση ἢ χάραξη ἐπικήδειου ἐγκωμίου.

SUMMARY

Motherhood in Funeral Orations and Epigramms coming from Early Byzantium

By Zacharoula Paulou
PhD Cand. in Byzantine Philology

Motherhood is a quality of woman that is praised a lot in the epideictic orations. In the pre-Christian epigramms and funeral orations woman is praised for her reproductive role and for her contribution to financial issues related to children.

Christian orators, depending on their target and the relationship with the praised woman, gave their speech a matrocentral role, since the praise is focused on the personality of mother. By referring to very

specific behaviors of her, they tried to justify the personality of their children. Motherhood gained a new dimension of rigorous upbringing, apart from giving birth to children. The role of mother is shown as the way that save children from the sin and leads them to God. Children also are the reward of mother's piety. It is clear that christian orators praise a holy woman.

Pagan orators, contrary to christian orators, praise mother in a child-centered way. They attach great importance to praise the personality of children without justifying thoroughly a correlation with the personality of mother. Children are merely the payment of mother's services to the family.